

Stark Tamás

Előholokauszt Kelet-Európában

„A jeruzsálemi szentély pusztulása óta ilyen súlyosan nem nehezedett a sors karja Izraelre...”
(Edelstein Bertalan főrabbi)

1914-ben az egész világon élő zsidóság 60%-a, az Európában élő zsidók 80%-a Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia területén élt. E két birodalom zsidóságának területi elhelyezkedése is sajátos volt, mert nagy része a közös határ mentén található térségekben, így az Orosz Birodalomhoz tartozó Lengyelországban, Ukrajnában és Besszarábiában, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia részét képező Galíciában élt. A zsidó közösségek súlyát jól tükrözi, hogy ezeken a területeken a városi népesség közel harmadát a zsidóság tette ki. Ezt az arányt némileg meghaladta többek között Varsó, Łódź, Lemberg, Zsitomir, Vinnicja, Proszkuriv¹ és Odessza zsidósága. Chişinău és Sztaniszlaviv² lakosságának közel felét (46%), Berdicsiv lakosságának mintegy 80%-át a zsidóság tette ki.

Ma ebben a hatalmas, a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó térségben már csak nagyon kevés zsidó él. Túlnyomó részük a holokauszt áldozata lett. A csekély számú túlélő zöme nem tudott az áldozatok árnyékában élni, és a II. világháború után, valamint az 1950–60-as években elhagyta szülőföldjét. Kevésbé ismert, hogy a térség – bár a holokausztnál kisebb mértékben – deportálások és tömeggyilkosságok színtere volt az I. világháborúban, és még inkább az azt követő években.

Mindarról, ami az Orosz Birodalom nyugati határvidékén lezajlott, az alábbi szemléletes képet adta Edelstein Bertalan főrabbi, a budapesti Rabbiképző Intézet professzora.

„A jeruzsálemi szentély pusztulása óta ilyen súlyosan nem nehezedett a sors karja Izraelre, mint a világháború utáni években. [...] Most sok százezer zsidó

¹ 1954 óta Hmelnickij.

² 1962-től Ivano-Frankivszk.

vére folyt, óriási területek zsidósága hontalan lett, másokat joguktól, biztonságuktól fosztottak meg, valamilyen módon az egész világ zsidósága megrendült. [...] A régi Oroszország és az akkor még hozzá tartozó lengyel részek területein éveken keresztül a legnagyobb bizonytalanság és fejtelenség uralkodott. Az uralom szinte hónapról hónapra gazdát cserélt, népmegváltó kegyetlenkedett népmegváltó után, s a boldogított tartományok lakossága azt sem tudta: mihez tartsa magát, kinek hódoljon meg, kinek fizesse adóját vagy sarcát. [...] A fehérek a zsidókat mint forradalmárokat, a vörösök a zsidókat mint ellenforradalmárokat végezték ki. A lakosság nagy része a háború után rablásból, fosztogatásból, pogromrendezésből él. Nyolc millió zsidó közül ezekben az országokban körülbelül 5–6 millió lakott pogrom sújtotta tájakon.”³

A zsidóság elleni atrocitásoknak, pogromoknak Oroszországban – különösen is annak a zsidóktól viszonylag sűrűn lakott nyugati felében – régi hagyománya volt. Ebből a „hagyományból” nőtt ki a lengyelországi és a romániai antiszemitizmus, valamint az a sajátos, alapvetően nem „faji” alapú kelet-európai zsidóellenesség is, amely az I. világháborút követő nemzeti forradalmak gyakori kísérőjelensége volt.

A zsidók a 16. században telepedtek meg azon a területen, amely később Oroszország nyugati határövezete lett. Ez a terület akkor Lengyelország része volt, és a lengyel nemesek szívesen fogadták a kereskedelemmel és iparúzással is foglalkozó zsidókat. Azonban a lengyel uralom alatt élő zsidókat két jelentős pogromhullám is sújtotta. A pogromok valójában sikertelen parasztfelkelések „melléktermékei” voltak. A 17. század közepén lezajlott, Bohdan Hmelnickij által vezetett felkelés, majd a 100 évvel később kirobbant megmozdulások célpontjában a lengyel földesurak álltak, de a kozákok és a fellázadt parasztok haragja nemcsak ellenük, hanem az idegenek tekintett zsidók ellen is fordult. A zsidóságot az ukrán és a lengyel parasztság több szempontból is idegen testnek tekintette, nemcsak vallásuk és a némettel rokon jiddis beszédük, hanem társadalmi státuszuk miatt is. A zsidóság a helyi parasztság és a nemesi osztály között állt. A parasztok kizsákmányolásával vádolták őket, valamint azzal, hogy az elnyomó lengyel földesurak szolgálatában állnak. A valóságban a zsidóknak csak egy kis töredéke tartozott az uradalmi haszonbérlok körébe. Az iparúzásban és a kiskereskedelemben betöltött domináló szerepe ellenére a zsidóság nagy része a mezőgazdaságból élt és szegény volt. A parasztfelkelések legfőbb áldozatai mégis ők voltak. A Hmelnickij-féle felkelés során több száz, zsidók által lakott települést semmisítettek meg, és a meggyilkoltak száma több tízezerre tehető.

³ EDELSTEIN 1929: 298, 299.

1793-ban Lengyelország elvesztette függetlenségét, területét felosztotta egymás között Poroszország, Ausztria és Oroszország. A kapitalizmus kibontakozása Európában együtt járt a liberalizmus szellemének elterjedésével és ennek következtében a zsidóság emancipálódásával. A kapitalista fejlődés Oroszországban is előmozdította a gazdasági és a társadalmi élet reformját, de a változások itt nem javítottak, hanem inkább rontottak a zsidók amúgy is nehéz helyzetén. A zsidóság túlnyomó része nem rendelkezett szabad mozgással, ami azt jelentette, hogy nem hagyhatták el a számukra kijelölt, úgynevezett „letelepedési övezeteket”.⁴ A zsidók nem léphettek állami szolgálatba, a szabad foglalkozásokban való részvételt pedig korlátozták. A hadseregben zsidó még altiszt sem lehetett.

A jogkorlátozás mértéke a 19. század végén még növekedett is. A szigorúbb intézkedések bevezetésének közvetlen előzménye II. Sándor cárnak egy anarchista által történt meggyilkolása volt 1881-ben. Az utód, III. Sándor cár, majd az őt 1896-ban követő II. Miklós az autokratikus államrendet keménykezű politikával kívánta fenntartani. Ennek a politikának részét képezte a különböző baloldali mozgalmak ellehetetlenítése, szétverése, valamint az ezen mozgalmak támogatásával vádolt zsidóság további jogfosztása és megfélemlítése. Az orosz politikai elitnek ugyanis szilárd meggyőződése volt, hogy az Orosz Birodalom belső rendjét elsősorban a birodalomba betelepült, illetve befogadott idegenek, különösképpen a zsidók veszélyeztetik. A zsidók számára úgynevezett „százalékos normát” vezettek be a közép- és felsőfokú tanintézetekben.⁵ Csökkentették a letelepedésre kijelölt falvak számát. Az intézkedések kiegészültek az állami intézmények által kezdeményezett és támogatott antiszemita propagandakampánnyal.

A századfordulón Oroszország volt az egyetlen állam, amely saját zsidó polgárai ellen lázított. A 19. század végén felsőbb belügyi utasításra az orosz politikai rendőrség, az Ohrana operatív tisztjei állították össze a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* címen ismertté vált hamisítványt, amelyet a „zsidó világ-összeesküvés” bizonyítéaként terjesztettek. Ez lett a valaha készült leghírhedtebb és leginkább elterjedt antiszemita kiadvány.

A zsidóság számára azonban nem a növekvő antiszemita propaganda, illetve a jogfosztó rendelkezések jelentették a legfőbb veszélyt, hanem a több mint 100 évnyi nyugalom után újjáéledő pogromok. Ezek szításában és lebonyolításában jelentős

⁴ Csak úgynevezett első osztályba tartozó kereskedők, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és ideiglenesen az egyetemi hallgatók, valamint kézművestanoncok kaphattak jogot arra, hogy a letelepedési övezeten kívül éljenek.

⁵ Az 1886-ban bevezetett intézkedés szerint a letelepedési övezetben a hallgatók 10%-a kerülhetett ki közülük, 5% az övezeten kívül és 3% a két fővárosban.

szerepet játszott egy kormányzati támogatást élvező, új különös tömegszervezet, a „fekete százak”, amely a náci mozgalom kelet-európai előfutárának tekinthető. Az ortodox egyházhoz kötődő, a demokratikus elveket elvető, idegengyűlölő, antiszemita és nacionalista mozgalom tagsága jórészt gazdag parasztokból, bürokratákból, tanárokból, rendőrségi tisztviselőkből és egyházi személyekből állt. Mind nézeteiben, mind fellépésében különösen közel állt ehhez a szervezethez a két világháború közötti időszak legjelentősebb román fasiszta mozgalma, a Corneliu Codreanu vezette Mihály Arkangyal Légiója, illetve ennek hírhedt rohamosztaga, a Vasgárda.

Az 1880-as évektől kezdődő pogromok egymást követő hullámai egyre nagyobbak és pusztítóbbak lettek. Közös jellemzőjük volt, hogy a városokra terjedtek ki, és szervezésükben a „fekete százak” mellett – közvetve vagy közvetlenül – részt vettek a helyi közigazgatás emberei is. A 80-as évek pogromjai során a megtámadott zsidó közösségeket kifosztották, házaikat feldúlták. Az 1903-ban Chişinăun és Homelen, majd két évvel később Zsitomiren, majd Białystokon átviharzó pogromok során már gyilkosságokra is sor került.⁶

Az I. világháború során a zsidóság megfélemlítése és üldözése folytatódott, de az eszközök a háború körülményeinek megfelelően megváltoztak.

A háború jól indult az Orosz Birodalom számára, az előrenyomuló orosz haderő gyorsan elfoglalta az Osztrák–Magyar Monarchia északkeleti tartományának, Galíciának a nagy részét, valamint Bukovinát. Ezeken a területeken a lakosság túlnyomó részét a lengyelek és az ukránok tették ki. A zsidóság száma a teljes népességen belül 10–11% volt. A német (osztrák) nemzetiségűek az összlakosság csupán 1%-át alkották.

Az Orosz Birodalom nyugati határvidékén, valamint az elfoglalt területeken élő lengyelekkel szemben az orosz hadvezetés bizalmatlan volt. Potenciális ellenségnek tartották a német nemzetiségűeket, valamint a zsidókat. Ugyanakkor szövetségüknek tekintették az ukránságot. Az orosz propaganda szerint a háború értük zajlott, hogy végre felszabaduljanak a lengyel földesurak, az osztrák hivatalnokok és a zsidó uzorások elnyomása, kizsákmányolása alól.

Általánosságban elmondható, hogy a cári haderő tagjai zsidósághoz való viszonyát eddig meghatározó, az „uzorás zsidó” és az ehhez hasonló sztereotípiákat hangoztató tradicionális antiszemitizmus most kiegészült az „idegenek” elleni általános orosz ellenszenvvel.

Az orosz főparancsnokságon a zsidókról különböző pletykák keringtek. Többek között azzal vádolták őket, hogy megmérgezik a kutakat, és az előrenyomuló

⁶ De az embervesztesség viszonylag csekély volt ahhoz képest, ami később következett. Például a hírhedt chişinăui pogrom során 49 zsidó halt meg, vagyis a város zsidó lakosságának egy ezreléke. 1906-ban a 48 ezer zsidó lakhelyűl szolgáló Białystokban 70 zsidót gyilkoltak meg.

németeket élelemmel és az orosz hadsereg mozgásáról szóló hírekkel látják el. Az ellenséggel való együttműködéssel kapcsolatos vádak rendszerint alaptalanok voltak, de ezeket nem is valóságtartalmuk miatt terjesztették, hanem azért, hogy ezzel magyarázzák a zsidók elleni brutális fellépéseket. Kétségtelen, hogy a lengyel területeken a zsidók nagy része jobban félt az orosz haderőtől, mint a némettől, amelynek nyelvét értette. 1914 őszén, az orosz csapatok előretörésekor több tízezer zsidó menekült el Galíciából a Monarchia belsejébe, és az otthon maradtak sorsa igazolta a félelmeket.

A Galíciát megszálló orosz erők vezetői, Nyikolaj Januskevics főparancsnok, valamint vezérkari főnöke, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, hírhedtek voltak a zsidók iránti gyűlöletükről. Mindketten az elfoglalt területeken élő zsidók vélt gazdasági és kulturális befolyásának felszámolására törekedtek. Galícia orosz kormányzójától azt kérték, hogy vegye el a zsidók földjeit, és száműzze őket a közigazgatásból. Az orosz hadvezetésben felmerült az összes Galíciában élő zsidó kitelepítése is. A XI. hadsereg parancsnoka, Dmitrij Scserbacsov altábornagy a kormányzónak írott levelében azt javasolta, hogy a térségben élő zsidókat egy, a román határ mentén felállítandó hatalmas táborban kell összegyűjteni, majd magára hagyni. Az ellátás, élelem nélkül maradók így előbb-utóbb Romániába menekülnek, és ily módon az egész térség „zsidómentessé” válna.⁷

A legfelsőbb hadvezetés által megfogalmazott „ötletek” és javaslatok ellenére nem született egységes irányelv a zsidósággal való bánásmódról. Az Oroszország nyugati határvidékén, valamint a megszállt Galíciában és Bukovinában a közigazgatás közép- és alsó szintjén dolgozó orosz tisztviselők saját hatáskörükben rendelkeztek a „zsidó befolyás” felszámolásáról. A valóságban ez leginkább rablást és zsarolást jelentett. A zsidókat gyakran vádolták különböző vétkekkel, letartóztatták, és váltságdíj fizetésére kötelezték őket. Lembergben, Kolomijában és Sztaniszlavivban szabotázs vádjával az egész zsidó közösséget ítélték pénzbüntetésre. A zsidókra már nem volt szükség a közigazgatásban, de fizikai erejüket az orosz hadvezetés a munkaszolgálat keretében igénybe vette. Az üldöztetés részleges kitelepítési hullámokban tetőzött.

Először a helyben maradt politikusokat, tanárokat, rabbikat, orvosokat, valós és potenciális zsidó vezetőket vitték el. 1915 márciusáig már mintegy 10 ezer, a hónap végéig már 20 ezer zsidót telepítettek ki a frontközeli településekről.⁸

A Galíciában lezajlott deportálások azonban csak kis részét képezték azoknak a kényszerű népességmozgásoknak, amelyeknek célja az volt, hogy az egész

⁷ PRUSIN 2005: 52.

⁸ PRUSIN 2005: 51–53.

hadszíntéren a front mögötti területeket „megtisztítsák” a megbízhatatlan etnikumoktól. Ezek a tisztogatások 1915 telén kezdődtek, de az ugyanabban az évben májusban meginduló hatalmas német–osztrák–magyar ellentámadás hatására bontakoztak ki igazán. A visszavonulás során az orosz hadvezetés a „felperzselt föld” elve szerint járt el. Az általános pusztulás és a részleges kitelepítés súlyosan érintette a térségben élő népeket, különösen a zsidókat.⁹ Közülük tízezreket deportáltak Lublin, Płock és Varsó térségéből Oroszország belső területeire. Amikor 1915 májusában a német hadsereg megközelítette Kaunast, a helyőrség vezetője, Grigorjev tábornok a térségben élő összes, mintegy 40 ezer zsidó kitelepítését rendelte el.¹⁰

A központi hatalmak hadereje 1915 szeptemberére jelentős területi nyereséget ért el. Galícia túlnyomó része felszabadult, miközben német ellenőrzés alá került az addig Oroszországhoz tartozó Lengyelország és Litvánia. Az orosz hadsereg visszavonulását gyújtogatások, rablások és pogromok kísérték. Különösen rossz volt a helyzet az ideiglenesen elfoglalt osztrák tartományokban. A következő városokban került sor súlyos atrocitásokra: Deljatin, Szokal, Kamionka, Rava-Ruszka, Zsovka, Brodi, Gródek, Horodenka. Különösen sokat szenvedett a négyezer gazdát cserélt Sztrij, valamint a haszidizmus bukovinai fővárosának tekinthető Szadgora zsidósága.¹¹ Az atrocitásokban gyakran részt vett a helyi lengyel és ukrán lakosság is. 1916 nyarán újból az orosz hadsereg támadott, és a zsidók által sűrűn lakott városok, mint Bucsacs, Brodi, Sztaniszlaviv, Kolomija, Delatin, Nadvirna és Csernyivci, ismét megszállás alá kerültek. A támadás miatt menekültek új hulláma öntötte el az Osztrák–Magyar Monarchiát. Amikor a felbomló orosz haderő 1917 folyamán végleg kivonult a térségből, megismétlődtek az 1915-ös visszavonulás során megtapasztalt atrocitások, pogromok.

Galíciából mintegy 70–80 ezer zsidót kényszerítettek lakóhelye elhagyására. Közülük 50 ezren a megszállt tartományon belül lettek ideiglenesen letelepítve. 20–30 ezerre lehet tenni azok számát, akiket Oroszország belsejébe deportáltak.¹²

Az egész keleti frontot tekintve a hadművelleti területekről elmozdított, deportált zsidók száma 500 ezer és 1 millió között lehet.¹³ A pogromok és atrocitások áldozatainak számáról összegző adatok nem állnak rendelkezésre.

⁹ A front mögötti területekről, Volhíniától Ukrajna nyugati széléig mintegy 200 ezer németet telepítettek ki. Lásd MARRUS 1985: 53.

¹⁰ MARRUS 1985: 62. Ugyanakkor Joshua A. Sanborn 300 ezres adatot ad meg, alighanem tévesen. Lásd SANBORN 2014: 82.

¹¹ HOLQUIST 2010: 55–56.

¹² LEVINE 1993: 95.

¹³ LEVINE 1993: 95; SANBORN 2014: 75. Lásd még FINKELSTEIN 1961: 350.

A hatalmas vereségek és a háborús kimerültség hatására 1917-re Oroszország gazdasági, társadalmi válságba süllyedt. 1917 februárjában megbukott a cári rendszer, és az új, demokratikus elveket valló átmeneti kormány megszüntette a zsidók jogfosztását. Azonban a meginduló demokratikus átalakulás nem tudott kibontakozni, az egykori Orosz Birodalom területe év végére kommunista, illetve nemzeti forradalmak színterévé vált. Az események irányát befolyásoló harmadik erő a „fehér” hadseregek jelentették, amelyek parancsnokai az egy és oszthatatlan Orosz Birodalom és a Monarchia visszaállítása érdekében vették fel a harcot mind a kommunistákkal, mind az elszakadó nemzetiségekkel. A hosszú évekig tartó küzdelem elsődleges áldozatai a zsidók voltak. A legvéresebb atrocitásokra az egykori birodalom nyugati részén került sor.

1917 végén Ukrajna kivált Oroszországból. Az Ukrán Népköztársaságot azonban a szovjet-orosz kormány nem ismerte el, és a tartomány visszaszerzése érdekében már 1918 januárjában hadjáratot indított. 1918 februárjában a szovjet-orosz haderő elfoglalta Ukrajna központi területeit. A támadás miatt a Szovjet-Oroszországgal való minden kapcsolatot felmondó ukrán kormány a központi hatalmakhoz fordult segítségért. A német fegyverek árnyékában átszervezett ukrán állam korlátozott szuverenitással rendelkezett. A mezőgazdasági termények java részét Németországba szállították, de a belső zűrzavar enyhült, stabilizálódott a közigazgatás és az ipar is. A német megszállás a zsidóság számára biztonságot jelentett. Az ukrán kormányzat nem korlátozta a cionista mozgalmat, és zsidó önkormányzati szervek is létrejöttek.

A német csapatok kivonulása után kelet felől a szovjet Vörös Hadsereg, délkeletről Anton Gyenyikin tábornok fehér hadserege indított támadást az új állam ellen.

Az Osztrák–Magyar Monarchia északi tartományát, Galíciát az újjászülető Lengyelország csapatai szállták meg.¹⁴ A lengyel csapatok elfoglalták Galícia azon keleti részeit is, amelyekre etnikai alapon az ukrán állam is igényt tartott. Az újjáalakuló Lengyelország kiterjesztette ellenőrzését Volhínia és Belarusz egy részére is. 1918 végén román csapatok foglalták el az Osztrák–Magyar Monarchia legkeletebbi tartományát, Bukovinát, valamint a korábban Oroszországhoz tartozó, nagyrészt román, ukrán és zsidó lakosságú Besszarábiát. A Vörös Hadsereg támadása 1918 novemberében indult meg, és 1919 februárjára Ukrajna nagy része már a szovjet haderő ellenőrzése alá került. Az Ukrán Népköztársaság élén álló Szymon Petljura

¹⁴ A lengyelek és zsidók lakta Galícia keleti részén 1918 novemberében megalakult a Nyugat-Ukrán Népköztársaság. 1919. január 22-én a két ukrán államalakulat Ukrán Népköztársaság néven egyesült. A gyenge ukrán állam azonban a területet nem tudta megtartani, Galícia egész területe Lengyelországhoz került.

hatalma már csak Ukrajna délnyugati szélére terjedt ki.¹⁵ A folyamatosan romló helyzet miatt a lakosság egy része a teljesen védtelen zsidókon állt bosszút.

A pogromok már 1919 januárjában megkezdődtek. Minél sikertelenebb volt az előrenyomuló szovjet hadsereggel szembeni ellenállás, annál inkább nőtt a támadások száma és intenzitása. Volhínia legnagyobb városában, Ovrucsban, ahol a 10 ezer fős lakosság több mint fele zsidó volt, december 31-én és január 16-án is pogromra került sor. Súlyos atrocitások zajlottak Potapovicsiben, Gesovóban, Korosztényben, Huszjatinban és Berdicsivben.

A legvéresebb pogromok Proszkuriv térségében zajlottak. Ezek előzménye egy, a szovjet hatalommal rokonszenvező felkelés volt, amelyet azonban a Petljurát támogató kozák csapatok levertek. Győzelmük megünneplésére a kozák ezred úgy döntött, hogy bosszút áll az ellenségen, akit a helyi zsidókkal azonosított. A mézár-lás február 15-én kezdődött, és négy napig tartott. Összesen 1600 embert öltek meg. Súlyos atrocitások történtek Huszjatin és Kamjanec-Pogyilskij térségében. A zsidóellenes hadjárat kiterjedt egész Podóliára. Pogromokra került sor a Kijevtől északnyugatra lévő Csernyihivben, Luckban és Zsitomirban. A május végi zsitomiri pogromnak 2000 áldozata volt.

Az Ukrajna területén élő zsidóság nemcsak az egyre szűkülő területet ellen-örző központi ukrán kormányzathoz köthető támadásoktól, hanem a különböző „szabadcsapatok” „megtorló” hadjárataitól is szenvedett. Ez utóbbi volt a brutálisabb, és ez kiterjedt Ukrajna nagyobb részére.

„A cárizmus korában is öltek zsidókat a pogromok idején, de soha nem öltek meg annyit, és nem öltek olyan nyugodtan, szinte lelketlenül, mint manapság [...] a parasztfelkelők csapatai által szervezett zsidó pogromok idején a felkelők az elfoglalt falvakban időnként a teljes zsidó lakosságot kiirtják. Nem kegyelmez-nek sem a gyerekeknek, sem a nőknek, sem az öregeknek” – írta egy kortárs.¹⁶

Ezeknek a „szabadcsapatoknak”, bandáknak nem volt sem egységes vezetése, sem ideológiája. Bár a fő ellenségnek a szovjet hatalmat tekintették, harcoltak Petljura, illetve Anton Gyenyikin fehér hadserege ellen is. A gyakran egymás ellen is hadat viselő „szabadcsapatok” közös vonása az antiszemitizmus volt.

Az amerikai Vöröskereszt égisze alatt működő, a „Bizottság az Ukrajnai Pogromok Áldozatainak Támogatásáért” (All-Ukrainian Relief Committee for the

¹⁵ Szimon Petljurát formálisan 1919. február 13-án nevezték ki Ukrajna elnökének.

¹⁶ SZOLZSENYICIN 2004. II. 146.

Victims of Pogroms) nevű szervezet Ukrajnába küldött képviselői a következőképpen magyarázták a parasztok zsidóellenességét:

„A zsidóellenesség akkor erősödött meg az ukrán falvakban, amikor a szovjet kormány átvette felettük a hatalmat. Ez a kormány a parasztok szemében idegen volt. [...] Kitartó, makacs harc kezdődött az ukrán falvak népe és a szovjet kormány között. A szovjet hatalom által a falvakba küldött tisztviselők gyakran zsidók voltak. [...] A korábban megvetett zsidó hirtelen az államhatalom képviselőjévé vált. [...] A parasztok szemében a »zsidó« egyet jelentett a szovjet rendszerrel, amelynek elnyomó tevékenységét zsidó uralomként éltek meg. [...] Meggyőződésükké vált, hogy a zsidóság a keresztény parasztság fölötti uralomra törekszik.”¹⁷

A pogromokat a zsidó uralom elleni harcnak, felkelésnek tekintették. Az egyik hírhedt támadásra 1919 májusában, Trosztyanecben került sor. Itt mintegy 400 embert végeztek ki. Egyedül Nikifor Grigorjev bandája 40 településen hajtott végre pogromokat, amelyek következtében 6000 zsidó vesztette életét.¹⁸ A tavaszi pogromok során több mint 20 ezer zsidó sérült meg, illetve vesztette életét.¹⁹ Az Odesszában székelő brit kereskedelmi attasé az Angol Cionista Szövetségnek írott levelében a következőképpen írta le a drámai helyzetet:

„Az Ukrajnában uralkodó anarchia a zsidó lakosság kiirtásához vezet. A szüntelen mézárálás áldozatai között sok a nő és a gyerek. Zsitomir, Berdicsiv, Ovrucs, Osztroh, Jeliszavethrad, Balta, Proszkuriv és tucatnyi szomszédos városban és helységben pusztítják el a zsidó lakosságot. Néhány zsidó mezőgazdasági kolóniát teljesen megsemmisítenek, a lakosságot megölik. Sürgős, nagyon gyors intézkedésekre van szükség testvéreink megmentésére.”²⁰

A pogromok hulláma az ukrán és orosz területekről átcsapott Kelet-Közép-Európába, és elsősorban az újjáalakuló Lengyelországot és Romániát érintette.

1918 decemberében atrocitásokra került sor Bukarestben, valamint Brăilában és más román városokban.

Lengyelországban a legtöbb atrocitás a korábbi osztrák tartományban, Galíciában történt. Az osztrák uralom békés napjaival ellentétben a zsidókat folyamatosan

¹⁷ HEIFETZ 1921: 8–9, 62–64.

¹⁸ Jewish Virtual Library [é. n.].

¹⁹ OPPENHEIM 1918: 288.

²⁰ OPPENHEIM 1918: 286–287.

zaklatták, és a nyílt utcán elkövetett támadások gyakran gyilkossággal végződtek. Az 1918 novemberében kezdődött pogromok során Lembergben több száz zsidót gyilkoltak meg. Ugyancsak több százan veszítették életüket 1918 novemberében és decemberében a közép-lengyelországi városokban (Kielcében, Chmielnikben, Varsóban, Siedlcében, Grochówban, Ljubomlben, Łódźban és Wodzisławban) lezajlott támadásokban. 1919 tavaszán az atrocitások újabb hulláma öntötte el Kelet-Galícia városait.

1919 júniusában a lengyel csapatok bevonulása után a pogromok hulláma átsapott Volhínián is, és elérte Litvánia lengyel ellenőrzés alatt álló részét is.

Az ukrajnai és lengyelországi pogromokról szóló jelentések hatalmas felháborodást váltottak ki a nyugati világban, különösen Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban. A korabeli beszámolók szerint 1919. május 21-én több százezren vonultak fel New Yorkban, hogy kifejezzék szolidaritásukat az üldözött zsidókkal. Hasonló tüntetésekre került sor számos amerikai nagyvárosban. Angliában június 26-án nemzeti „gyásznapot” tartottak, és ezen a napon a Hyde Parkban mintegy százezres tömeg gyűlt össze, hogy kifejezze együttérzését a kelet-európai zsidósággal. 1919 őszén a kiújuló ukrajnai és oroszországi pogromok hatására újabb tüntetési hullám vonult végig az Egyesült Királyságon és az Egyesült Államokon.

A sajtóban megjelent beszámolók, hírek, valamint a szolidaritási tüntetések és egyéb megmozdulások hatására különböző segélyszervek és tényfeltáró bizottságok kezdtek meg tevékenységüket Lengyelországban és Ukrajna nyugati részén. A Wilson elnök által kinevezett Henry Morgenthau állt annak a bizottságnak az élén, amely 1919 júliusától szeptemberéig működött lengyel területeken. A „Bizottság az Ukrajnai Pogromok Áldozatainak Támogatásáért” az amerikai Vöröskereszt égisze alatt működött 1919 és 1920 között. Angol tényfeltáró bizottság is alakult, amelyet sir Stuart Samuel parlamenti képviselő vezetett. Az American Joint Distribution Committee 1920-ban kezdte meg ukrajnai segélyprogramját.

Az amerikai és a brit vezetés nyomást gyakorolt a lengyel kormányra és az 1919 nyarán Ukrajna felszabadítására induló orosz nemzeti erők vezetőjére, Gyenyikin tábornokra annak érdekében, hogy a zsidóság elleni pogromok szűnjenek meg az általuk ellenőrzött területeken.

Gyenyikin azonban hiába ítélte el a pogromokat, katonái mégis súlyos atrocitásokat követtek el. Hadserege tisztjeit áthatotta a cári rendszer tisztikarára jellemző zsidóellenesség. Számos tisztjét, katonáját azonban nem ez a tradicionálisnak számító antiszemitizmus tette tömeggyilkossá, hanem a bosszúvágy, amelyet az Orosz Birodalom felbomlását elősegítő szovjet hatalommal szemben éreztek. A szovjet

állam által deklarált internacionalizmusban a nacionalisták a kommunista zsidók által gerjesztett oroszellenességet látták.

Hosszú a listája azoknak a településeknek, amelyeket a fehér hadsereg katonái által végrehajtott pogromok sújtottak. Különösen brutális „büntetőhadjárat” színtere volt Harkiv, Jekatyerinoszlav, Fasztiv és Kijev. Fasztivban a halottak száma 1500 és 1800 között volt. Több mint 100 ház égett le. Kijevben a szervezett pogrom 1919. október 16-tól 20-ig, öt napig tartott. A halottak számát 500–600-ra becsülték.²¹

A szovjet hatalom ellen harcoló Anton Gyenyikin tábornok 1919 nyarára elfoglalta Ukrajna nagy részét. A hadjárat azonban végső célját, a kommunista haderő megsemmisítését nem érte el. A Lev Trockij vezette Vörös Hadsereg ellentámadásba ment át, és gyorsan visszafoglalta az elvesztett területeket. A legyőzött fehér hadsereg a Krím félszigetre vonult vissza, de 1920 tavaszán azt is el kellett hagynia.

A Vörös Hadsereg nyugati, délnyugati irányú általános támadása következtében tovább szűkült az Ukrán Népköztársaság területe is. Miután az ideiglenes központ, Vinnicja is elesett, az államalakulat vezetője, Szimon Petljura a szovjet hatalommal háborúban álló Lengyelországhoz fordult segítségért. Az ukrán vezető a támogatás fejében kész volt lemondani Ukrajna nyugati, amúgy is lengyel ellenőrzés alatt álló részéről. A szovjet rendszer megdöntése és Ukrajna visszafoglalása érdekében Petljura 1920 áprilisában szövetségi szerződést kötött Józef Pilsudskival, a lengyel államfővel, és támogatta a lengyeleket Szovjet-Oroszország ellen vívott háborújukban. Bár a lengyelek visszaverték a Varsót megközelítő szovjet hadsereget, az 1921. március 18-án megkötött rigai békében nem sikerült biztosítaniuk Ukrajna függetlenségét.

1918 és 1921 között nem csak Petljura és Gyenyikin hadai, valamint a „paraszt-felkelők” csapatai hajtottak végre pogromokat. A lengyel–szovjet háborúból visszavonuló Bugyonnij csapatai Zsitomir körzetében több település zsidó lakosait fosztották ki, ölték meg. Atrocitásokra került sor Ukrajnában és Kelet-Galíciában is. A Joint Distribution Committee lengyelországi segélyosztó programjának két amerikai munkatársát, dr. Bernhard Cantort és dr. Israel Friedlandert is a Vörös Hadsereg katonái rabolták ki és gyilkolták meg Kamjanec-Pogyilszkij térségében 1920. július 8-án.²² Mindezek ellenére a szovjet hatalom jelenléte a zsidóság számára biztonságot jelentett.

A balti államok és Finnország különválásával, a Nyugat-Ukrajnával megnövekedett Lengyelország újjáalakulásával, valamint Besszarábia Romániához csatolásával az egykori cári birodalom európai területének tekintélyes része a szovjet hatalom számára elveszett. A polgárháború azonban véget ért, és a kommunista rendszer

²¹ HEIFETZ 1921: III–III2.

²² American Jewish Joint Distribution Committee 1923.

mege erősödött. Különbö zö ukrán csapatok még 1921 végéig harcoltak, de az ukrán állam újjáélesztésének lehetősége hosszú időre elveszett.

Az 1919-ben Kijevben létrejött, az ukrainai pogromokat vizsgáló bizottság²³ 750 településen végrehajtott 1350 pogromról gyűjtött össze beszámolókat, bizonyítékokat. Ezek alapján 17 ezer áldozatot sikerült azonosítani.²⁴

A szakirodalomban a tömeggyilkosságok áldozatainak száma 50 ezer és 200 ezer halott között mozog.²⁵ Ez volt a zsidók ellen végrehajtott legnagyobb tömeggyilkosság-sorozat a modern történelemben a holokausztot megelőzően. A polgárháború, illetve a pogromok elől hatalmas menekülthullám indult keletről nyugatra. 1921. július 1-jéig 570 ezer szovjet állampolgár lépte át a lengyel határt. A zsidók a menekültek mintegy 30%-át tették ki.²⁶ Ugyanebben az időben a Szovjetunióval ugyancsak határos Romániában közel 100 ezer zsidó menekült tartózkodott.²⁷

Lengyelországból, Romániából a menekültek egy része Németország, illetve Nyugat-Európa felé igyekezett, de a végcél általában az Egyesült Államok volt. Amerika kapui azonban a 20-as évek közepére becsukódtak, így a Kelet-Európában ragadt, hontalanná váló menekültekre bizonytalan jövő várt.

A Szovjetunió megerősödésével stabilizálódott a zsidóság helyzete is. Az antiszemitizmus azonban nem múlt el, és csak alkalom kellett ahhoz, hogy a parázsló indulatok lángba borítsák, és genocídium színterévé tegyék a hatalmas ország zsidók által lakott nyugati területeit. Ez az alkalom jött el 1941-ben, amikor a náci német csapatok megérkezése után megkezdődött a zsidóság szisztematikus megsemmisítése, amelyben feltűnően sok helyi lakos is közreműködött.

²³ Editorial Committee for the Collection and Research of Material concerning the Pogroms in the Ukraine.

²⁴ JOCKUSCH 2008: 150.

²⁵ A témakör egyik első feltárója, Nahum Gergel 50–60 ezerre tette a meggyilkoltak számát (GERGEL 1951: 249). Hasonló adatokat ad meg Nora Levin is (LEVIN 1988: I. 49). Michael Marrus szerint 30 ezer embert öltek meg, de közvetve az erőszakcselekmények következtében még ötször ennyi zsidó halt meg (MARRUS 1985: 63); Mark Levine szerint a pogromok áldozatainak száma 120 ezer, de éhség és trauma következtében legalább kétszer ennyien haltak meg (LEVINE 1993: 105). Összesen 200 ezer áldozatról ír Richard Pipes (PIPES 1995: 112).

²⁶ KULISCHER 1948: 49.

²⁷ MARRUS 1985: 64.

Felhasznált irodalom

- American Jewish Joint Distribution Committee (1923): „Monuments were erected...” Online: http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR2132/00028-2/NY_AR2132_00221.pdf
- EDELSTEIN Bertalan (1929): A külföldi zsidóság története a háború utáni évtizedben. In SZEMERE Samu (szerk.): *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 295–337.
- FINKELSTEIN, Louis szerk. (1961): *The Jews. Their History, Culture, and Religion*. London: Peter Owen.
- GERGEL, Nahum (1951): The Pogroms in Ukraine in 1918–1921. In *YIVO Annual of Jewish Social Science*. New York: Yivo Institute for Jewish Research, 237–252.
- HEIFETZ, Elias (1921): *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*. New York: Thomas Seltzer.
- HOLQUIST, Peter (2010): The Role of Personality in the First (1914–1915) Russian Occupation of Galicia and Bukovina. In Jonathan DEKEL-CHEN – David GAUNT – Natan M. MEIR – Israel BARTAL (szerk.): *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 52–73.
- Jewish Virtual Library [é. n.]: *Modern Jewish History: Pogroms*. Online: www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/pogroms.html
- JOCKUSCH, Laura (2008): Chroniclers of Catastrophe. In David BANKIER – Dan MICHMAN (szerk.): *Holocaust Historiography in Context*. Jerusalem: Yad Vashem, 135–166.
- KULISCHER, Eugene M. (1948): *Europe on the Move. War and Population Changes, 1917–47*. New York: Columbia University Press. Online: <https://doi.org/10.7312/kuli91052>
- LEVIN, Nora (1988): *The Jews in the Soviet Union since 1917*. I–II. New York: NYU Press.
- LEVINE, Mark (1993): The Frontiers Genocide. Jews in the Eastern War Zones, 1914–1920 and 1941. In Panikos PANAYI (szerk.): *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia during the Two World Wars*. Oxford: Providence, 83–117.
- MARRUS, Michael R. (1985): *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- PIPES, Richard (1995): *Russia Under the Bolshevik Regime*. New York: Alfred A. Knopf.
- OPPENHEIM, Samson D. szerk. (1918): *American Jewish Year Book 5679 (1918–1919)*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- PRUSIN, Alexander Victor (2005): *Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920*. Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press.
- SANBORN, Joshua A. (2014): *Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire*. New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199642052.001.0001>
- SZOLZSENYICIN, Alekszandr (2004): *Együtt. Oroszok és zsidók a cári birodalomban. Oroszok és zsidók a Szovjetunióban*. I–II. Ford. Palásthy M. György. Budapest: Allprint.